

Dialectwoorden bij Kiliaan

door

DR. F. CLAES S.J.

De gemeente Duffel heeft het jaar 1979 tot „Kiliaanjaar” uitgeroepen en plechtig de 450ste verjaardag van de geboorte van onze eerste grote Nederlandse lexicograaf herdacht. Het past dat ook onze Zuidnederlandse Maatschappij dit jaar niet ongemerkt voorbij laat gaan. Van in het begin is haar belangstelling uitgegaan naar de lexicografie, vooral wel naar het *Woordenboek van de Nederlandsche Taal* (WNT), maar toch ook naar de geschiedenis van het Nederlandse woordenboek. Dat we nu bijzondere aandacht wijden aan de dialectwoorden bij Kiliaan, ligt bovendien nog in de lijn van de grote belangstelling die in onze Maatschappij altijd aanwezig is geweest voor de dialectstudie: verscheidene dialectwoordenboeken zijn hieruit voortgekomen.

Kiliaans *Etymologicum Teutonicae Linguae* (Antwerpen 1599) wordt nog vaak geraadpleegd als een onmisbaar hulpmiddel voor onze kennis van het zestiende-eeuwse Nederlands. Opmerkelijk zijn de aanduidingen die Kiliaan erin geeft over de verspreiding van een aantal woorden in bepaalde gewesten. Onze begrippen „standaardtaal” en „dialect” waren als zodanig in de zestiende eeuw nog wel niet bekend. Toch komen ze enigszins overeen met wat Kiliaan in zijn woordenboek aangeeft, dat nl. sommige woorden niet tot de algemene „lingua Teutonica” behoren, maar enkel in één of meer gewesten gebruikt worden. Hij lokaliseert woorden die niet algemeen zijn.

Om na te gaan hoe Kiliaan ertoe gekomen is gewestelijke aanduidingen op te nemen, wil ik eerst iets zeggen over dergelijke aanduidingen vóór hem. Daarna geef ik een overzicht van zijn gewestelijke aanduidingen en van de bronnen die er tot nu toe voor gevonden zijn. Tenslotte bespreek ik de wijze waarop Kiliaan woorden en aanduidingen uit zijn bronnen overnam en de vraag in hoeverre zijn aanduidingen betrouwbaar zijn.

1. Gewestelijke aanduidingen vóór Kiliaan

Dat Kiliaan gewestelijke aanduidingen heeft opgenomen, is, zoals De Smet geschreven heeft, vooral onder invloed geweest van dergelijke aanduidingen in de *Nomenclator omnium rerum* (Ant-

werpen 1567) van de Hoornse geneesheer Hadrianus Junius¹. Dit veeltalige, zakelijk ingedeelde woordenboek is het eerste lexicongrafische werk waarin een groot aantal gewestelijke aanduidingen te vinden zijn en het is ook een van Kiliaans voornaamste bronnen geweest. In de *Nomenclator* worden de Nederlandse woorden voorafgegaan door de afkorting *B.*, die volgens de verklaring in het voorwerk staat voor „Belgicè, vel Belgis”, wat we kunnen weergeven met „Nederlands” of „bij de Nederlanders”². Onder deze woorden neemt Junius er soms op waarvan hij zegt dat ze gebruikt worden door Hollanders (54 maal), Vlamingen (41 maal), Brabanders (30 maal) of Friezen (4 maal); Kiliaan heeft verscheidene van deze aanduidingen overgenomen.

Reeds vóór Junius brachten sommige auteurs gewestelijke aanduidingen aan in hun werken. Zo doet bijvoorbeeld de Zwitser Conrad Gesner in zijn vierdelige *Historia Animalium* (Zurich 1551-1558), een Latijns werk met ook diernamen in verscheidene Europese volkstalen. Gesner gebruikt meestal de naam van het volk, bijv. „*Belgae*” of „*Belgis*” voor de Nederlands sprekenden; onder deze aanduiding staan alle Nederlandse woorden in het register. In het werk zelf vermeldt hij echter ook inwoners van een bepaald gewest, *Hollandi(s)*, *Brabanti(s)*, *Flandri(s)*, *Frisii(s)*, *Louaniensibus*, of de naam van het gewest, *in Hollandia*, *in Frisia*, of van de taal, *Flandricè* of *Frisiorum lingua* (zo heb ik er bijv. 45 Friese diernamen gevonden). Voor het Duits vermeldt Gesner insgelijks zulke gewestelijke namen, bijv. van de Saksen, de Zwitsers, de Nederduitsers (*inferiores Germani*), de Oostfriezen, de inwoners van Rostock (*Rostochij*), in de omgeving van Stettin, van Oppenheim, of te Keulen. Junius heeft in zijn *Nomenclator* verscheidene gewestelijke aanduidingen van Gesner overgenomen, maar Kiliaan in zijn woordenboek vrijwel geen, althans niet direct uit deze bron.

In enige Nederlandse werken, die Kiliaan ook als bron gebruikt heeft, zijn eveneens gewestelijke aanduidingen te vinden. Zo neemt de uit Rijsel afkomstige plantkundige Matthias Lobelius in zijn *Kruidtboeck* (Antwerpen 1581) de algemene Nederlandse benaming van de planten als trefwoord op (soms staat hierbij: *in Nederduytsch*) met daarna de Latijnse, Franse, Italiaanse,

1. G. de Smet, *Duitse dialectwoorden in de woordenboeken van Junius en Kiliaan*, in *Handelingen van het eenentwintigste Vlaams Filologencongres*. Leuven, 1955, p. 203-205; id., *Junius' Nomenclator, Hollandse bron van Kiliaans Vlaamse woorden*, in *Album Edgard Blancquaert*. Tongeren, 1958, p. 197-208.

2. De Latijnse benaming *Belgicus* was sinds het midden van de zestiende eeuw gebruikelijk met de betekenis van Nederlands. Cf. mijn artikel *De benaming van onze taal in woordenboeken en andere vertaalwerken uit de zestiende eeuw*, in *TNTL*, 86 (1970), p. 288-301, inz. p. 295-297.

Spaanse en Engelse en soms ook gewestelijke namen. In dit werk heb ik viermaal de aanduiding *in Vlaemsch* gevonden, driemaal *in Holland* of *van de Hollanders*, eenmaal *in Zeelandt* en eenmaal *der Vriezen*; Kiliaan heeft enige van deze aanduidingen overgenomen. Lobelius vermeldt ook andere dan Nederlandse gewest-talen, bijv. voor het Frans *in Walsch* of *in Walsch-Nederlandt* (d.i. het Waalse gedeelte van de Nederlanden), *in Sauoyens*, *in Prouençois*, *in Languedocksche taele*, voor het Duits *in Switsers* en voor het Spaans *in Murcien* en *in Cataloens* (eigenlijk een cultuurtaal).

De Mechelaar Rembert Dodoens bracht insgelijks gewestelijke aanduidingen aan in zijn Latijnse plantenboek *Stirpium Historia* (Antwerpen 1583), dat ook een bron van Kiliaan was (in zijn Nederlandse *Cruyde Boeck* van 1554 heb ik daarentegen geen gewestelijke aanduidingen gevonden en ook geen bewijs dat Kiliaan dit werk als bron gebruikt zou hebben). In de *Stirpium Historia* vermeldt Dodoens ongeveer 700 Nederlandse plantnamen (gebruikelijk bij de *Belgis*, zegt hij) en als gewestelijke namen 65 Brabantse, 5 Vlaamse, 5 Hollandse, 2 Zeeuwse en 1 Friese.

Terloops vinden we gewestelijke aanduidingen in nog andere werken, waarvan ik er verder enige vermeld bij de bronnen van Kiliaan. Hier vermeld ik alleen nog twee oudere Nederlandse woordenboeken: de *Pappa* van de Roermondse humanist Joannes Murmellius, met „ein hof of garde off tuyn na hollans sprake” (ed. Deventer 1518, f. A3v^o) en „ein emster. Mus est montanus in Saxonia” (ibid. f. A4v^o; een bergmuis in Saksen), en de *Thesaurus Theutonicae linguae* (Antwerpen 1573) met „*Schocken oft dyen...* Fimus bouis siccus, ad arandum in Frisia aptus” (droog rundermest, in Friesland aangewend om te branden). Vermoedelijk heeft Kiliaan deze drie gewestelijke aanduidingen uit deze woordenboeken overgenomen: hij noemt *tuin holl.*, *emster sax.* en *schocke fris. holl.* (mede op het gezag van Junius).

2. Overzicht van Kiliaans gewestelijke woorden

Kiliaan gaat bij zijn gewestelijke aanduidingen anders te werk dan Junius en Dodoens. Dezen vermelden immers naast de algemeen Nederlandse woorden, met de aanduiding „*Belgis*”, nog woorden als Brabants, met de aanduiding „*Brabantis*”. Kiliaan doet dit slechts zeer uitzonderlijk; in het *Etymologicum* heb ik de aanduiding *Brab.* of *Brabantis* slechts vijfmaal gevonden, waarvan driemaal in tegenstelling met een andere dialectaanduiding. Hij neemt in de eerste plaats de Brabantse woorden op („*Voces itaque Brabantis in primis vsitatas*”, schrijft hij in zijn inleiding op het

Etymologicum) of, zoals Heeroma het zegt, hij ziet het Nederlands van Brabant uit³.

Als norm voor het Brabants neemt Kiliaan niet het dialect van één bepaalde stad. Hij ziet het ruimer en plaatst vaak varianten uit verschillende streken van Brabant naast elkaar. Zo vermeldt hij bijv. als gelijkwaardig, zonder een gewestelijke aanduiding, *broke*, *breucke* en *boete* en *Kandeel* en *suypen*. Soms verwijst hij wel van het ene woord naar het andere, zoals bij *Braeuwen*. *j. kallefaten*, ook zonder gewestelijke aanduiding, en bij dit laatste woord geeft hij dan de nodige uitleg. Vaker nog plaatst Kiliaan verschillende vormen van woorden zonder gewestelijke aanduiding naast elkaar, bijv. *Brueden*, *j. broeden*, *deelen*. *j. deylen*, *Onder-half*. *j. ander-half*, *Sleutel*. *j. slotel* en *Swart*. *j. swert*. Dit zijn blijkbaar varianten die volgens Kiliaan in verschillende Brabantse streken voorkwamen; soms geeft hij, door zijn verwijzing, wel de voorkeur aan een ervan.

Het Brabants is de kern van Kiliaans *Teutonicum*, waarvan het gebied ongeveer overeenkomt met het huidige Nederlandse taalgebied, al is het in het oosten (Rijnland) en in het noorden (Friesland) ruimer en tegenover het Duits niet nauwkeurig afgegrensd. In zijn inleiding op het *Etymologicum* zegt Kiliaan dat hij, behalve bij de Brabanders gebruikelijke woorden, ook woorden heeft opgenomen die in gebruik zijn bij Vlamingen, Zeeuwen, Hollanders, Friezen en Sicambren (dit zijn, zo zegt hij, inwoners van Gelre, Kleef en Gulik), alsook bij Saksen en Alemannen of Hoogduitsers. Over Saksische en Hoogduitse woorden spreekt Kiliaan verder echter ook wanneer hij het heeft over vergelijking met andere talen. De afkortingen *ger.* („Germanice” of „Germanis”) en *sax.* („Saxonice” of „Saxonibus”) staan inderdaad zowel bij de gewestelijke aanduidingen, onmiddellijk na het trefwoord, als bij de vreemde talen, na de Latijnse synoniemen. De aanduiding *ger.* komt bij de gewestelijke aanduidingen in het *Etymologicum* echter bijna alleen gecombineerd met andere aanduidingen voor, blijkbaar wegens de verwantschap van Nederlandse met Hoogduitse woorden.

Niet-Brabantse woorden krijgen van Kiliaan een speciale aanduiding. Bij de ca. 40.000 trefwoorden van het *Etymologicum* staan er heel wat van die aanduidingen. Volgens benaderende gegevens zou de aanduiding *sic.* (Sicambriſch) het meest voorkomen: De Smet zegt ongeveer 1440 keer; bijna even talrijk zijn de aanduidingen *sax.* (Saksisch), ongeveer 1410 keer, en *fland.* (Vlaams),

3. K. Heeroma, *Het Nederlands van Brabant uit gezien*, in *Brabant*, 1969, nr. 2, p. 6-10.

ongeveer 1400 keer ⁴. Naar eigen telling komt de aanduiding *holl.* (Hollands) ongeveer 1050 keer voor en *zeland.* (Zeeuws) veertig keer, volgens Van der Kooi *fris.* (Fries) 634 keer ⁵. We vinden ook namen van beperktere streken: *campin.* (Kempens) zevenmaal, *holl. sept.* (Noordhollands) viermaal, *leod.* (Luiks, d.i. uit het prinsbisdom, dus wel Belgisch-Limburgs) driemaal, en telkens eenmaal *fland. occid.* (Westvlaams), *fland. orient.* (Oostvlaams), *brug. francon.* (uit het Brugse Vrije), *fland. was.* (uit het Waasland) en *oostland.* (wellicht *sic.*, *sax.* of *fris.*) ⁶. Soms vinden we de naam van een stad: ongeveer vijftigmaal *louan.* (Leuvens), twintigmaal *brug.* (Brugs), zesmaal *bruxell.* (Brussels), zesmaal *gand.* (Gents), driemaal *mechlin.* (Mechels), tweemaal *antwerp.* (Antwerps) en telkens eenmaal *iprens.* (Iepers), *teneramond.* (Dendermonds), *amsterd.* (Amsterdams), *gorck.* (Gorkums), *leyd.* (Leids), *heusd.* (Heusdens; deze aanduiding komt samen met *holl.* voor: daarom slaat ze wellicht op het Noordbrabantse Heusden).

Kiliaan vermeldt soms ook namen van Duitse gewesten of steden: dertienmaal *colon.* (Keuls), elfmaal *juliac.* (Guliks) ⁷, driemaal *cymbr.* (Kimbrisch, d.i. Deens ofwel uit Sleeswijk-Holstein) ⁸, driemaal *westphal.* (Westfaals), eenmaal *emden.* (Emdens) en vijfmaal *heluet.* (Zwitsers).

Combinaties van verschillende aanduidingen komen bij Kiliaan vaak voor. De Smet heeft niet minder dan 925 maal *sax.* en *sic.* samen gevonden, 460 maal *ger.* en *sic.*, 432 maal *ger. sax. sic.* en 285 maal *sic.* en *holl.* ⁹ Zelf heb ik *holl.* en *fris.* 287 maal samen gevonden, *holl.* en *sax.* 138 maal en *holl.* en *fland.* 137 maal. Wanneer Kiliaan de namen van verschillende gewesten naast elkaar

4. G. de Smet, *Zum Sicamblicum in Kiliaans Wörterbuch*, in *Festschrift H. M. Heinrichs*, 1977, p. 188-198, inz. p. 190. Voor het *fland.* steunt hij op R. Verdeyen, *Inleiding op Het Naembouck van 1562*. Luik-Parijs, 1945, p. XXXVII.

5. J. van der Kooi, *De 'Frysk' wurden út Kiliaen*. Groningen, 1976, p. I.

6. In kanttekeningen van Kiliaan bij een exemplaar van de *Thesaurus Theutonicae Linguae* in het Plantijnmuseum heb ik i.v. *Black (oft Inckt)* de aantekening *oostland. sax.* gevonden, die in het *Etymologicum sax. sicamb. angl.* wordt en i.v. *Edder, oft de aantekening oostland.*, die in het *Etymologicum sax. fris. cimbr.* wordt. In Kiliaans *Dictionarium* van 1588 staat i.v. *Talch, talgh* de aanduiding *sax. sicamb. oostland.*, die in het *Etymologicum* vervangen wordt door *sax. sic. fris.*

7. G. de Smet, *Zum Sicamblicum...*, p. 196-198.

8. I.v. *Klugh-maend* heeft Kiliaan deze aanduiding overgenomen uit de *Nomenclator* van Junius, waar *klugmaanet* een woord van de „*Cimbrica Chersonesus*” genoemd wordt (ed. 1577, p. 258b); in hetzelfde werk wordt *Chersonesus Cimbrica, Dania, & Juiditlandi* (p. 392b) genoemd en *Cimbri, Holsatij & Slesuicenses* (p. 401b).

9. G. de Smet, *Zum Sicamblicum...*, p. 192. Dat Kiliaan de aanduidingen *ger.* en *sax.* zo vaak samen met *sic.* noemt, wijst wel op de verwantschap van het Hoogen-Nederduits met het oostelijke Nederlands, die hij wil aantonen.

plaatst of ook wanneer hij bijv. schrijft *holl. louan.*, *fland. louan.*, *louan. brux.*, *fland. camp.*, dan staan de aanduidingen naast elkaar : het is Hollands én Leuvens, Vlaams én Leuvens enz. Wanneer hij echter schrijft *fland. iprens.*, *fland. gand.*, *fland. was.*, *holl. amst.*, *holl. leyd.* of *holl. gorck.*, is de tweede aanduiding een nadere bepaling van de eerste : Ieper, Gent en het Waasland liggen in Vlaanderen, Amsterdam, Leiden en Gorkum liggen in Holland ¹⁰.

3. Kiliaans bronnen voor zijn gewestelijke aanduidingen

Vroeger heeft men wel beweerd dat Kiliaan als een modern dialectoloog de levende taal uit de volksmond heeft opgetekend. Zo wees J. H. Halbertsma er in de vorige eeuw op dat Kiliaan in contact stond met de voornaamste geleerden uit alle hoeken van het gemeenschappelijke vaderland en dat tevens Antwerpen de grootste handelsstad van de Nederlanden was, waar kooplieden en schippers van Zuid en Noord samenkwamen ; hij hoefde slechts „in een of ander estaminet zijn glas bier te drinken, en hij zat midden in de school, waer hij zijn dialectische woorden kon opdoen” ¹¹.

In feite heeft Kiliaan ijverig gedrukte werken geraadpleegd ; mondelinge informatie kan hij alleen maar zeer uitzonderlijk verwerkt hebben. Tot nu toe heeft de bronnenstudie een aantal geëxcerpeerde bronnen aan het licht gebracht. Voor meer dan de helft van de gewestelijke aanduidingen kunnen we echter nog geen bron aanwijzen.

Het beste resultaat werd al bereikt met de *fland.*-woorden, waarvan Verdeyen voor meer dan de helft de bron gevonden heeft : ca. 600 komen er uit het *Naembouck* (Gent 1562) van Joos Lambrecht, ca. 30 uit het *Dictionariolum* (Gent 1544) van Joannes Paludanus, ca. 100 uit een van deze twee werken en vier uit een niet-lexicografische bron, de *Flandria Commentariorum Libris IIII Descripta* (Antwerpen 1596) van Jacob Marchantius ¹². De Smet vond nog de *Nomenclator* van Junius als bron voor 26 *fland.*-woorden en de *Batavia* (Leiden 1588) van dezelfde auteur als bron van één *fland.*-woord ¹³. Zelf heb ik nog twee *fland.*-woorden in het *Kruydtboeck* van Lobelius gevonden, *hoepel-bloeme*

10. Zie hierover ook R. Verdeyen, *a.w.*, p. XLVI.

11. J. H. Halbertsma, *Redevoering over Kilianus*, in *Handelingen van het zevende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Kongres*. Brugge, 1862, p. 228.

12. R. Verdeyen, *a.w.*, p. XXXVIII en p. XLVI-XLVIII.

13. G. de Smet, *Junius' Nomenclator...*, p. 197-208 ; id., *Kiliaan en de Batavia van Hadrianus Junius*, in *Handelingen v. d. Zuidn. Maatsch. voor Taal- en Lett. en Gesch.*, VIII (1954), p. 61-73.

(*Kruydtboeck*, p. 533) en *kamer-kruyd* (ibid., p. 869), één in de *Stirpium Historia* van Dodoens, *mast-bloeme* (bij Dodoens p. 194) en één *vet. fland.*-woord bij Marchantius, *kolp* (bij Marchantius p. 26)¹⁴. Toch blijven er nog meer dan 600 *fland.*-woorden over waarvoor we tot nu toe geen bron kunnen aanwijzen.

Kluyver heeft reeds in de vorige eeuw gevonden dat de *Nomenclator* van Junius een belangrijke bron voor Kiliaans *holl.*-aanduidingen is geweest¹⁵. Volgens De Vooys staan echter toch maar 135 van de 465 *holl.*-woorden (d.i. met enkel de aanduiding *holl.*) in de *Nomenclator*¹⁶. Van de ca. 1050 *holl.*-aanduidingen (ook die samen met een andere aanduiding) staan er vermoedelijk wel meer dan 300 in de *Nomenclator*. Als andere bronnen voor *holl.*-woorden komen daar nog bij de *Batavia* van Junius¹⁷, het werk *Van de Byen* (Leiden 1597) van Theodorus Clutius, waarin ik dertien *holl.*-woorden gevonden heb¹⁸, het *Kruydtboeck* van Lobelius, waarin ik er twee gevonden heb, *helm* (bij Lobelius p. 123) en *unghers eyeren* (ibid. p. 309), en de *Stirpium Historia* van Dodoens, waarin ik er één gevonden heb, *huys-loock* (bij Dodoens p. 128). De uitgave van Willeram door Merula, *Willeramii Abbatis in Canticum Canticorum Paraphrasis gemina* (Leiden 1598) heb ik als bron voor drie *vetus.-holl.*-woorden gevonden: *swagher* en *sweer* (*swaegher*, bij Merula p. 177: nobis *sweer*, aut *swager*) en *waeren* (*wandelen*, bij Merula p. 40).

Voor Kiliaans *fris.*-woorden verwijs ik naar mijn artikel *De Friese woorden bij Kiliaan*, in *Ts. Ned. Taal- en Lett.*, 92 (1976), p. 161-186. Hier valt vooral op dat ongeveer drie vierde van Kiliaans *fris.*-woorden in oudere werken wordt aangetroffen, maar dat de *fris.*-aanduiding zelf slechts in een tiental gevallen uit die werken verklaard kan worden¹⁹.

In werken van de Zeeuwse geneesheer Levinus Lemnius heb ik veertien *zeland.*-woorden van Kiliaan gevonden. Aan mijn artikel *Levinus Lemnius, een Zeeuwse bron van Kiliaan*, in *Ts. Ned. Taal- en Lett.*, 90 (1974), p. 132-149, kan ik nog vijf *zeland.*-woorden

14. Het tweede deel van Kiliaans artikel *Kolp* komt uit de *Libri Animadversorum* (Basel 1556, p. 208) van Junius: cf. G. de Smet, *Kiliaan en Hadrianus Junius. De „Libri Animadversorum“*, in *Taal en Tongval*, VIII (1956), p. 1-2, inz. p. 4.

15. A. Kluyver, *Proeve eener critiek op het woordenboek van Kiliaan*. 's-Gravenhage, 1884, p. 17-26.

16. C. G. N. de Vooys, *Bijdragen tot de middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie. IX. De „Hollandse“ woorden bij Kiliaan*, in *TNTL*, 64 (1946), p. 142-173.

17. G. de Smet, *Kiliaan en de Batavia...*, p. 63-68.

18. Hieronder zijn tien *holl.-fris.*-woorden, die ik bespreek in mijn artikel *De Friese woorden bij Kiliaan*, in *TNTL*, 92 (1976), p. 175-179.

19. Aan dat artikel kan ik toevoegen dat Kiliaan waarschijnlijk nog twee *fris.*-aanduidingen van Gesner heeft overgenomen, bij *Gadde* (*j. wijtingh*; C. Gesner, *Historia Animalium*, IV, p. 1295) en *Ghebbe* (*j. gheep*; ibid., p. 13).

toevoegen : *Elschouwe* (L. Lemnius, *De Occultis Naturae Miraculis*. Antwerpen 1581, p. 37), *darinck, dary, darie, dari-torf* (ook *fland.* en *holl.*; *ibid.* p. 113), *gort-worm* (*ibid.* p. 239), *woer* (*ibid.* p. 328) en *kleuer, kleuer-boom, klemmer-boom* (L. Lemnius, *Similitudinum ac Parabolarum explicatio*. Antwerpen 1568, f. 78). Een vijftewintigtal *zeland.*-woorden heb ik echter niet bij Lemnius kunnen vinden.

Kiliaan heeft voor zijn *sic.*-woorden zeker de Pappa van Murmelius als bron gebruikt, zoals De Smet heeft aangetoond²⁰, en, naar ik meen, waarschijnlijk ook de *Teuthonista* (Keulen 1477) van de Kleefse secretaris Gerd van der Schuren. Op het Nederrijns-Latijnse deel van dit laatste woordenboek wijzen bijv. de volgende *sic.*-woorden : *banck-laecken* (Teuth. *Bancklaken*. Scamnale), *Bottel, buttel* (Teuth. *Buttel*. Arbutum), *Kuyckuck, kuyck-kuyck* (j. *kock-kock*; Teuth. *Cuyckuyck*), *penne-voghel* (j. *pepel*; Teuth. *Pennen-vogel*. vivalter. *Capelle*), *truffel* (j. *truweel*; Teuth. *Truyffel der steynmetzler*) en de *vet. sic.*-woorden *kerck-beer* (j. *prochiaen*; Teuth. *Kerckher*) en *straete* (j. *strote, storte*; Teuth. *Straite* en *Kele, strate*).

Voor *ger.* en *sax.*-woorden heeft Kiliaan hoofdzakelijk Duitse bronnen geëxcerpeerd, inzonderheid *Die Teütsch Spraach* (Zurich 1561) van Josua Maaler en de *Nomenclator Latinosaxonicus* (Rostock 1582) van Nathan Chytraeus. Hier blijkt ook dat Kiliaans Saksisch eigenlijk Nederduits is, in de hedendaagse zin van dit woord. Voor deze Duitse woorden verwijs ik verder naar studies van De Smet²¹.

Waar Kiliaan zijn aanduidingen van beperktere streken en van steden vandaan heeft, is over het algemeen minder duidelijk. Voor Ieper en het Brugse Vrije is Marchantius wel zijn bron geweest²² en voor Gent en Oost-Vlaanderen kan het *Naembouck* van Lambrecht het in verscheidene gevallen geweest zijn. Mogelijk is de *Thesaurus Theutonice Linguae* de bron geweest voor een *bruxell.*-aanduiding, bij *Gaffreye* (j. *af-val van de gans*; *Thes.* : *Gaffreye, gansen geroof*; de eigenlijke auteur van de *Thesaurus*, Andries Madoets, was een Brusselaar) en de *Stirpium Historia* van de Mechelaar Dodoens voor een *mechlin.*-aanduiding, bij *wortel* (j. *pee*; bij Dodoens p. 668). Voor de meeste dergelijke aanduidingen

20. G. de Smet, *Zum Sicambricum...*, p. 194-196.

21. G. de Smet, *Duitse dialectwoorden...*, p. 203-205; *id.*, *Een Duitse bron van Kiliaens woordenboek*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 17 (1957), kol. 201-206; *id.*, *Zu den sächsischen Wörtern in den Wörterbüchern von Kiliaan*, in *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, 82 (1959), p. 181-188; *id.*, *Deutsche Einflüsse auf die niederländische Lexikographie des 16. Jahrhunderts*, in *Niederdeutsche Mitteilungen*, 22 (1966), p. 65-90.

22. R. Verdeyen, *a.w.*, p. XLVI-XLVIII.

hebben we echter nog geen bron kunnen vinden, nl. voor die welke betrekking hebben op de Kempen, het Waasland, West-Vlaanderen, Belgisch-Limburg, Noord-Holland en op de steden Antwerpen, Leuven, Brugge, Dendermonde, Amsterdam, Leiden, Gorkum, Heusden, Emden, Gulik en Keulen.

Onder de bronnen die we gevonden hebben zijn niet alleen woordenboeken, maar ook niet-lexicografische werken. Vermoedelijk heeft Kiliaan uit nog meer werken van algemene aard, humanistische en historische werken, woorden uit de volkstaal opgetekend. Het is echter niet gemakkelijk om deze woorden daarin weer te vinden.

4. Hoe neemt Kiliaan dialectwoorden over ?

In de inleiding op zijn *Etymologicum* zegt Kiliaan dat hij zich zorgvuldig heeft gehouden aan de gemeenschappelijke tongval van de Brabantse taal en aan de schrijfwijze die bij de drukkers het meest in gebruik is („Communem Brabantici sermonis dialectum, & orthographiam typographis maximè tritam, sedulò obseruauit”). Kiliaan brengt inderdaad vaak wijzigingen aan in de schrijfwijze van woorden uit andere gewesten. Hij verbrabantst bijv. het werkwoord *buschen* (oft *smiten*) uit het *Naembouck* tot *buyschen* (fland.) en *brine* (oft *pékele*) tot *brijn* (fland. j. *pekel*) ; ook laat hij in *achterwaersterigghe* uit het *Naembouck* het suffix *-igghe* weg en schrijft hij *achterwaerster* (dit woord noemt hij echter niet *fland.*)²³.

Zoals ik in de eerste paragraaf al gezegd heb, komt het betrekkelijk weinig voor dat er in Kiliaans bron al een gewestelijke aanduiding staat en dat hij deze overneemt. Veel groter is het aantal woorden waaraan Kiliaan een gewestelijke aanduiding geeft omdat ze uit een bepaalde bron komen. Zo noemt hij verscheidene woorden uit het *Naembouck* van Lambrecht *fland.*, uit de *Nomenclator* van Junius *holl.*, uit de *Pappa* van Murmellius en uit de *Teuthonista* van Van der Schuren *sic.*, uit werken van Lemnius *zeland.*, uit de *Nomenclator* van Chytraeus *sax.* en uit *Die Teütsch Spraach* van Maaler *ger.* De afkomst van de auteur van het werk bepaalt dan de gewestelijke aanduiding.

Kiliaan beoordeelt die bronnen echter altijd nog zelf, want sommige woorden eruit noemt hij gewestelijk, andere niet. Alleen de werken van Lemnius konden aanleiding geven om niet alle woorden op dezelfde wijze te behandelen. Lemnius schrijft name-

23. Zie mijn artikel *Iets over Vlaams bij Kiliaan*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 32 (1973), kol. 345-350, inz. 348. Kiliaan noemt het suffix *-igghe* gebruikelijk bij „Flandri” (i.v. *naeyersse*, *naeystere*).

lijk bij sommige woorden „apud nos, nostri, nostrates” of „indigenae vocant” en dan noemt Kiliaan ze gewoonlijk *zeland.* Dit is het geval bij elf van de veertien *zeland.*-woorden uit Lemnius. Toch noemt Kiliaan nog drie andere woorden, die Lemnius niet zo aanduidt, *zeland.* en zijn er anderzijds woorden waarbij Lemnius „nostri” schrijft, die Kiliaan niet *zeland.* noemt, bijv. *Manekindt, Polders, Potboenen* en *Zeylsteen*²⁴. Vermoedelijk kende Kiliaan deze woorden zelf ofwel heeft hij ze nog in een andere bron gevonden die hij als algemener Nederlands beschouwde. Wellicht om dezelfde reden neemt Kiliaan uit het *Naembouck* van Lambrecht verscheidene woorden niet als *fland.*, maar als algemeen over, bijv. *achter-na, achter-waeren de craemvrouwe, achter-waerster, amachtich, amachtigheyd, flabbe* en *om dies wille dat*²⁵.

Een aantal woorden die in de *Nomenclator* van Junius geen gewestelijke aanduiding hebben, neemt Kiliaan over als *holl.*, bijv. *Oude-vaer* (j. *oyevaer*; bij Junius p. 44b), *pleyt-voghel* (Rabula, vitilitigator; bij Junius p. 342a) en *teel-man* (Agricola; bij Junius p. 356a). Opmerkelijk is dat Junius soms verscheidene synoniemen zonder onderscheid naast elkaar plaatst, waarvan Kiliaan er één *holl.* noemt en de andere niet. Zo zijn in de *Nomenclator* *Koten* en *bickelen oft pickelen oft hilteken* equivalenten van het Latijnse *Tali* (p. 213a); Kiliaan heeft al deze woorden overgenomen, maar hij noemt alleen *hielte* (j. *bickel*) *holl.* Hetzelfde geldt voor *Honts, gorre, karich*, in de *Nomenclator* equivalenten van het Latijnse *Sordidus* (p. 370a-b), waarvan Kiliaan alleen *gorre holl.* noemt, voor *Een pannelecker, een schuyfelaer, smorotser, telioorlecker* en *schuyffelschappraeye*, in de *Nomenclator* equivalenten van het Latijnse *Parasitus* (p. 369a), waarvan Kiliaan alleen *schuyffeler holl.* noemt, en voor *Spot oft speeckvogels, lauuytgeuers, de sinnekes in een spel*, in de *Nomenclator* equivalenten van het Latijnse *Sammiones* of *sanniones* (p. 370 a), waarvan Kiliaan alleen *speeckvoghel holl.* noemt.

Woorden die Junius in de *Nomenclator* als gewestelijk beschouwt, neemt Kiliaan gewoonlijk als zodanig over. Toch neemt hij soms dergelijke woorden op zonder een speciale aanduiding, bijv. *padden-stoel*, in de *Nomenclator* *paddestoel Holl.* (p. 96b),

24. Zie mijn artikel *Levinus Lemnius...*, p. 147; *Manekindt*, dat ik na dat artikel nog heb gevonden, staat in het werk van Lemnius, *De Occultis Naturae Miraculis*, p. 35.

25. Deze woorden had Kiliaan reeds in zijn *Dictionarium* van 1574 overgenomen uit het *Naembouck*: zie mijn boek *De bronnen van drie woordenboeken uit de drukkerij van Plantin.* (Brussel), 1970, p. 318-319. In 1574 heeft Kiliaan nog geen gewestelijke aanduidingen aangebracht; bij sommige woorden die hij toen uit het *Naembouck* heeft overgenomen, heeft hij later echter de aanduiding *fland.* gevoegd, bijv. bij *bespreeck* (*Conditio*) en *brijn* (*pekkel*).

Butte, botte (Corbis dossuaria, d.i. rugkorf), in de *Nomenclator But Flandris* (p. 195b), *leck-platteel* (Catillo, liguritor, d.i. schotellikker), in de *Nomenclator Flandris* (p. 365a) en *schoppen, schoppelen* (j. touteren), in de *Nomenclator Holl.* (p. 195b). Kende hij deze woorden zelf of heeft hij ze nog in een andere bron gevonden?

Woorden die Junius in de *Nomenclator* Brabants noemt, krijgen van Kiliaan gewoonlijk geen speciale aanduiding, bijv. *Saen, saene*, in de *Nomenclator zaen Brabantis* (p. 74a; dit terwijl het erbij staande *Room Hollandis & Flandris* bij Kiliaan *fland. hol.* wordt), *esel, knaep der schilders*, in de *Nomenclator esel Brab.* (p. 188b) en *koppe komt wt den hoecke. j. borgh-spel*, in de *Nomenclator Coppen comt wt den hoecke Brab.* (p. 215b). *Amme-laecken* daarentegen, dat in de *Nomenclator* zonder een speciale aanduiding naast *tafellaecken* en *dwale* staat (dit laatste met de aanduiding *Flandris*; p. 171a), noemt Kiliaan een zeer gewoon Brabants woord („vox Brabantis vsitatissima, pro qua alij *tafel-laecken*”). Verder wordt de vogelnaam *Huberon*, die volgens de *Nomenclator* evenals *hoppe* „Brabantis” gebruikelijk is (p. 49a), bij Kiliaan *vetus j. hoppe* (dit laatste woord krijgt geen speciale aanduiding). Opmerkelijk is dat Junius zelf *huberon* als Brabants woord heeft overgenomen van de Zwitser Gesner (*Historia Animalium*, IV, p. 744). Vermoedelijk kende Kiliaan dit woord zelf niet, maar meende hij, toen hij het bij Junius vond, dat het uit een oude Brabantse tekst zou komen.

Uit het boek *Van de Byen* (Leiden 1597) van de Hollander Theodorus Clutius, apotheker in Leiden, neemt Kiliaan verscheidene woorden over, eigenaardig genoeg niet alleen als *holl.*, maar ook als *fris.* Op veertien ontleningen aan dit werk in het *Etymologicum* heten er tien *holl. fris.*, twee *holl.*, één *holl. sic.* en één krijgt er geen gewestelijke aanduiding. Op zeven ontleningen in Kiliaans kanttekeningen bij zijn *Etymologicum* noemt hij er echter maar twee *holl.* en krijgen er vijf geen speciale aanduiding. Opmerkelijk zijn deze *fris.*-aanduidingen bij een Hollandse bron vooral omdat het allemaal termen over bijen zijn die vóór Kiliaan in geen enkel woordenboek te vinden waren en waarschijnlijk ook in niet veel andere werken. Een van deze *holl. fris.*-woorden, *ghe-rechtigh*, met de betekenis van „bijkoning” (*Rex apum*), eigenlijk „koningin” of „moederbij”, kunnen we zelfs alleen begrijpen door de verklaring die Clutius ervan geeft: „sy worden geheeten Koningen, Moeders gerechtige, om dat als een korf oft stok met Bien is zonder Koning, daerom wordt geheeten te sijn ongerechtig” (p. 3). Kiliaan kan dit woord vrijwel zeker nergens anders gevonden

hebben, maar waarom noemt hij het dan niet alleen *holl.*, maar ook *fris.*²⁶ ?

Een dergelijk probleem hebben we ook met het woord *Stijgh. sicam. fris. vvestphal.*, dat Kiliaan in zijn *Dictionarium* van 1588 foutief heeft opgenomen met de betekenis van „thien” (Decem, deni, numerus denarius). Deze fout kunnen we verklaren doordat de *Teuthonista* onder het trefwoord *Styghe. twyntigh* (Viginti) schrijft: *half styghe. tyen* (Decem). Eigenaardig is nu vooral dat Kiliaan dit woord niet alleen *sicam.* noemt, wat we op grond van de *Teuthonista* kunnen begrijpen, maar ook *fris. vvestphal.* Als Kiliaan voor dit woord en voor deze aanduidingen in 1588 nog andere bronnen had, zou hij dan toen zijn vergissing niet hebben ingezien? In 1599 heeft hij zijn fout wel hersteld; dan schrijft hij: *Stijgh. sicam. fris. vvestphal. j. twintigh* (Viginti. *vulgò stega*). Het blijft dan nog de vraag waarop de aanduidingen *fris.* en *vvestphal.* steunen²⁷.

5. Gewestelijke aanduidingen in kanttekeningen van Kiliaan

De oudste gewestelijke aanduidingen van Kiliaan staan waarschijnlijk in zijn kanttekeningen bij een exemplaar van de *Thesaurus Theutonicae Linguae* (1573), bewaard in het Plantijnmuseum. Dit exemplaar werd immers bestemd voor een aangevulde uitgave en reeds in 1576 of 1577 van een nieuw privilege voorzien²⁸. Het aantal kanttekeningen in dit werkexemplaar is niet zeer groot. Opvallend is het betrekkelijk grote aantal *sax.-, ger.-, sic.-* en *fris.-* aanduidingen; ook de aanduiding *oostland.* komt enige keren voor²⁹. De meeste van deze kanttekeningen heeft Kiliaan opgenomen in zijn *Dictionarium* van 1588 en zijn *Etymologicum* van 1599.

Een veel groter aantal kanttekeningen heeft Kiliaan geschreven in zijn werkexemplaar van het *Etymologicum*, dat eveneens bestemd was voor een nieuwe uitgave. Voor de gewestelijke aanduidingen bij deze kanttekeningen verwijs ik naar de uitgave ervan die, hopelijk nog dit jaar, onder de titel *De Vierde Kiliaan*, zal verschijnen in de reeks *Monumenta Lexicographica Neerlandica*.

26. Zie hierover mijn artikel *De Friese woorden bij Kiliaan*, p. 175-179, inz. p. 176.

27. Cf. *ibid.* p. 168.

28. Volgens H. F. Bouchery, *Latijsche lexicographie der XVIe en XVIIe eeuw in de Nederlanden*, in *De Gulden Passer*, 22 (1944), p. 74.

29. Zie mijn artikelen *Kiliaans lexicografische methode*, in *Lexicologie, Feestbundel F. de Tollenaere*. Groningen, 1977, p. 107-113, inz. p. 111-112, en *Kiliaan, de grondlegger van de Nederlandse lexicografie*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 28 (1969), kol. 203-204.

Uitvoeriger wil ik hier alleen ingaan op de gewestelijke aanduidingen in Kiliaans nieuw *Tetraglotton*, nl. de Nederlandse tekst die hij in handschrift toevoegde aan het drietalige (Latijns-Grieks-Franse) *Promptuarium Latinae Linguae*, door Plantijn in 1591 uitgegeven. Van deze toegevoegde Nederlandse tekst willen we eveneens een uitgave voorbereiden in de *Monumenta Lexicographica Neerlandica*. Hij is vermoedelijk ouder dan het *Etymologicum* van 1599 en heeft blijkbaar geen direct verband ermee. Een groot deel van de Nederlandse woorden komt uit het oudere *Tetraglotton* van 1562 en uit kanttekeningen hierbij in een exemplaar van het Plantijnmuseum, maar Kiliaan heeft er ook andere woorden aan toegevoegd, waarvan sommige met gewestelijke aanduidingen. De bronnen hiervoor kunnen wel dezelfde zijn als voor de woorden in het *Etymologicum*, maar Kiliaan schijnt deze woorden tweemaal opgeschreven te hebben: zowel in het naar de Latijnse trefwoorden alfabetisch gerangschikte *Tetraglotton* als in het naar de Nederlandse trefwoorden alfabetisch gerangschikte *Dictionarium* of *Etymologicum*³⁰.

Van de Friese woorden in dit nieuwe *Tetraglotton* heb ik een volledig overzicht gemaakt voor een publikatie over Friese woorden in de zestiende eeuw, die weldra zal verschijnen in de *Estrike* van het Fries Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen. In totaal heb ik er 225 woorden met de aanduiding *fris.* gevonden die ook in het *Etymologicum* staan (naast 24 die er niet in staan). Van die 225 woorden heten er echter slechts 174 ook in het *Etymologicum fris.* en bij slechts 86 ervan stemmen ook de andere gewestelijke aanduidingen alle overeen.

Als steekproef heb ik verder 350 woorden vergeleken die Kiliaan zowel in het nieuwe *Tetraglotton* als in het *Etymologicum* als gewestelijk aanduidt. Slechts bij 145 ervan stemmen alle gewestelijke aanduidingen overeen. In het *Tetraglotton* zijn er nu over het algemeen wel minder van die aanduidingen; vooral de aanduidingen *sax.*, *ger.* en *vet.* (*vetus*) komen minder voor. Terwijl het *Etymologicum* op 350 woorden 90 *sax.*-, 29 *ger.*- en 15 *vet.*-woorden heeft, heeft het *Tetraglotton* er maar 10 *sax.*-, 1 *ger.*- en 1 *vet.*-woord (dit laatste heeft deze aanduiding niet in het *Etymologicum* en ook één van de *sax.*-woorden heeft zo'n aanduiding daar niet). Opmerkelijk is dat er op dezelfde 350 woorden in het *Tetraglotton* 48 *holl.*-, 35 *sic.*- en 11 *fland.*-woorden zijn die deze aanduiding in het *Etymologicum* niet hebben en dat er omgekeerd in het *Etymologicum* 10 *holl.*-, 20 *sic.*- en 8 *fland.*-woorden zijn die deze aanduiding in het *Tetraglotton* niet hebben.

30. Cf. mijn boek *De bronnen van drie woordenboeken...*, p. 135-139.

Verder merk ik op dat twee woorden in het *Tetraglotton* de aanduiding *gheld.* hebben, die overeenkomt met *sic.* in het *Etymologicum*: *kiewen oft kouwen vanden visch. fris. holl. gheld.*, i.v. *Branchiae* (in het *Etym. sax. fris. hol. sicamb.*) en *raecke. ger. gheld. fris. holl.*, i.v. *Palatum* (in het *Etym. ger. sax. fris. sicamb.*).

Woorden die in het *Etymologicum* geen gewestelijke aanduiding hebben en in het *Tetraglotton* wel, zijn bijv. *bij-spel* (Apologus, d.i. allegorie, dat in het *Tetraglotton holl.* heet, *ooster-maend* (April), in het *Tetraglotton sicamb.*, *vorsten* (Amplio, d.i. uitbreiden), in het *Tetraglotton sic. fris.* en *wijtingh* (Apua), in het *Tetraglotton fris.* Soms verschillen de aanduidingen in het *Etymologicum* en het *Tetraglotton* volledig, zoals bijv. bij *fron-bode* (Accensus), in het *Etymologicum vetus sax.* en in het *Tetraglotton sicamb.*, en bij *virsten* (Amplio), in het *Etymologicum vetus saxon.* en in het *Tetraglotton sic. fris.*

Een opmerkelijk voorbeeld van inconsequentie is wel het woord *Scherne* (*j. spot*), dat volgens het *Etymologicum sax. sic. fris.* is. Nu vinden we daar drie Latijnse synoniemen, *Ludibrium*, *iocus*, *sanna*, die alle drie als trefwoord in het *Tetraglotton* staan met *scherne* onder de Nederlandse equivalenten. Bij het eerste echter staat dit woord als *sic. fris. holl.*, bij het tweede als *holl. fland. sic. fris.* en bij het derde als *sax. fris. holl.*, dus drie verschillende combinaties, die alle drie ook weer verschillen van die in het *Etymologicum* !

6. Betrouwbaarheid van Kiliaans aanduidingen

Wat voorafgaat toont dat we wel kritisch moeten staan tegenover Kiliaans gewestelijke aanduidingen. Toch vond Fokkema dat Kiliaan over het algemeen betrouwbaar is voor de 124 *fris.*-woorden (die welke hij enkel *fris.* noemt) ; wel heeft hij vele woorden te eng begrensd en komen deze ook buiten dat gebied voor³¹. Van de 133 woorden die Kiliaan *fris. holl.* noemt, vond Fokkema er echter een dertigtal die niet Fries, maar enkel Hollands zijn en een twintigtal die voorlopig niet nader bepaald kunnen worden³². De Vooys had eerst eveneens een gunstige indruk van Kiliaans betrouwbaarheid ; nadat hij een 200-tal *holl.*-woorden had onderzocht, maakte hij als enig voorbehoud dat de begrenzing ervan in vele gevallen te eng was³³. Later merkte hij echter op

31. K. Fokkema, *De Friese woorden bij Kiliaan*, in *TNTL*, 54 (1935), p. 210-235.

32. Id., *De „Fries-Hollandse” woorden bij Kiliaan*, in *Leuvense Bijdragen*, 37 (1947), p. 41-61.

33. C. G. N. de Vooys, *Het onderzoek naar de Middel-nederlandse woordgeografie*, in *Verzamelde taalkundige opstellen*, II. Groningen-Den Haag, 1925, p. 425-427.

dat Kiliaans „aanwijzingen, meermalen op gezag van anderen, niet steeds betrouwbaar zullen zijn, zodat alleen ten opzichte van de kwalificatie „niet-Brabants” bij zulke woorden vrij grote zekerheid bestaat”³⁴.

De Smet constateert verder dat Kiliaans aanduiding *fland.* bij 26 woorden hoofdzakelijk berust op de *Nomenclator* van de Hollander Junius en dat deze in vier gevallen weer steunt op de Zwitser Gesner³⁵. Anderzijds zien we dat Kiliaan uit deze bronnen niet alles overneemt: van de 41 *fland.*-aanduidingen in de *Nomenclator* neemt hij er slechts 26 op en van Gesner neemt hij geen enkele *holl.*- of *fland.*-aanduiding over.

Ook al trachtte Kiliaan zijn bronnen kritisch te beoordelen, toch beging hij ook vergissingen doordat hij sommige dialectwoorden niet kende. Zo neemt hij wel ten onrechte een woord *Glad* als *holl. fris.* op met de betekenis van *gloedigh, gloedende* (Ignitus, candens). Blijkbaar komt dit woord uit een werk waarin *glād* voor *gland* stond; *gland* is inderdaad Fries voor „gloeiend”³⁶. Kiliaan noemt ook ten onrechte *ven-besien* een Hollands woord voor *kracke-besien*; volgens zijn bron, de *Nomenclator* van Junius, zijn *Veen-besien* niet hetzelfde, maar een speciale soort die in Holland groeit³⁷. Het klopt ook niet met de *Nomenclator* wanneer Kiliaan *wiel-brood* en *wielken* beide *hol. fland.* noemt voor *krakelinck*; volgens Junius is *Crakelinck* algemeen, maar *wielken* bij de Vlamingen in gebruik en van *wielbroot* zegt hij dat „wij” het zo noemen: dit zou dus Hollands zijn³⁸. Ook op foutieve wijze stelt Kiliaan het woord *stelle, stalle*, als *vetus*, gelijk met *kreke*, inham van de zee; beide woorden heeft hij bij Lemnius in één Latijnse zin gevonden, maar *stelle, stalle* is er een Zeeuws woord met de betekenis van „hoogte op de schorren als toevlucht voor de schapen”³⁹. Verder is *voet-naegel* (*fris. j. minck-ijser*) wellicht een verschrijving voor *voetangel*, dat in de *Nomenclator* staat, terwijl *voetnagel* een „spookwoord” kan zijn⁴⁰.

Voor ons is zeker ook Kiliaans aanduiding *vetus fland.* zeer eigenaardig bij woorden als *achter-hoede, boeren* (werkwoord),

34. Id., *Bijdragen tot de middelnederlandse woord-geografie...*, p. 265.

35. G. de Smet, *Junius' Nomenclator...*, p. 197-208.

36. Cf. *WNT*, V. 1900, kol. 16, en K. Fokkema, *De „Fries-Hollandse” woorden...*, nr. 116.

37. *Vaccinium... Belgica Craeckebesien, postelbesien, & hauerbesien* nuncupat: quemadmodum et illud genus, quod in Hollandiæ paludibus nascitur, & lingua vernacula *Veenbesien*, quasi palustres baccas, indigitat, vaccinia normalè dici queant' (*Nomenclator*, p. 79a).

38. *Crakelinck*, vel panis, quem *wielbroot*, quasi rotarium, nominamus, Flandris est *wielken...* (ibid. p. 67a).

39. Cf. mijn artikel *Levinus Lemnius...*, p. 139.

40. Cf. mijn artikel *De Friese woorden...*, p. 175.

ghe-sellinne, oolick (oodelick) en *rancke* (twijg), die nu nog algemeen gebruikelijk zijn; in welke bron zou hij deze woorden toen al als verouderd (*vetus*) gevonden hebben⁴¹? Het bevreemdt ons nog meer wanneer we dezelfde aanduiding „verouderd” vinden bij *ransoen, rantsoen (vet. holl. fris.)*, in betekenis van „portie”, en bij *self-standichbeyd (vet.)*, telkens in Kiliaans kanttekeningen bij het *Etymologicum*; hier vinden we juist de eerste bewijsplaats voor deze woorden⁴²! Een oplossing hiervoor is alleen te geven doordat Kiliaan met de aanduiding *vetus*, met of zonder gewestelijke aanduidingen, wijst op het oude, oorspronkelijk Nederlandse of Germaanse karakter van woorden die hijzelf niet kent en op de verwantschap ervan met algemeen Nederlandse woorden. Voor het probleem van de *vetus*-woorden verwijs ik echter naar mijn artikel in *TNTL*, 92 (1976), p. 81-109.

Besluit

Al blijken Kiliaans gewestelijke aanduidingen over het algemeen vrij betrouwbaar te zijn, toch moeten we er wel kritisch tegenover staan. Het is immers onvermijdelijk dat hij fouten maakte bij het opnemen van woorden uit andere gewesten, die hij zelf niet kende. Met de middelen van de zestiende eeuw was het echter niet beter mogelijk. In de eerste plaats moeten we de ijver en nauwgezetheid bewonderen waarmee Kiliaan woorden en verklaringen uit allerlei werken opspoorde, zó zelfs dat het voor ons heel moeilijk is om zijn bronnen weer te vinden. Op die wijze wilde Kiliaan zijn woordenboek ook zo volledig mogelijk maken, met de woorden uit alle Nederlandse gewesten, tot een woordenboek van de hele *lingua Teutonica*.

Als verklarend wetenschappelijk woordenboek is Kiliaans *Etymologicum* een hele prestatie. We moeten het wel in het licht van zijn tijd zien, maar in de zestiende eeuw is het enig als woordenboek van een Europese volkstaal. Omdat hij het eerste wetenschappelijke woordenboek van het Nederlands tot stand heeft gebracht en de grondlegger is van het moderne Nederlandse woordenboek, is Kiliaan waard dat we hem nu nog herdenken.

41. Cf. mijn artikel *Vetus-woorden bij Kiliaan*, in *TNTL*, 92 (1976), p. 93.

42. Cf. mijn artikel *Nog enige oude bewijsplaatsen uit Kiliaans kanttekeningen*, in *TNTL*, 91 (1975), p. 1-7, inz. p. 2-3 en 6.

Lijst van in dit artikel besproken woorden
(de cijfers verwijzen naar de paragrafen)

achterhoede 6	huysloock 3
achterna 4	-igghe 4, n. 23
achterwaeren de craemvrouwe 4	kallefaten 2
achterwaerster 4	kamerkruid 3
amachtich 4	kandeel 2
amachtigheyd 4	karich 4
ammelaecken 4	kerckheer 3
anderhalf 2	kiewen 5
bancklaecken 3	klemmerboom, klever, kleverboom 3
bespreek 4, n. 25	klughmaend 2, n. 8
bijspel 5	kolp 3
black 2, n. 6	koppe komt wt den hoecke 4
boeren 6	koten 4
boete 2	kouwen van den visch 5
botte 4	kuyckuck, kuyckkuyck 3
bottel 3	lawijtgever 4
braeuwen 2	leckplateel 4
breucke 2	manekindt 4 en n. 25
brijn 4 en n. 25	mastbloeme 3
broeden 2	om dies wille dat 4
broke 2	onderhalf 2
brueden 2	oolick 6
butte 4	oostermaend 5
buttel 3	paddenstoel 4
buysschen 4	pannelecker 4
darinck, dary, darie, daritorf 3	pennevoghel 3
deelen, deylen 2	pleytvoghel 4
edder 2, n. 6	polders 4
emster 1	potboeven 4
esel 4	raecke 5
flabbe 4	rancke 6
fronbode 5	ransoen, rantsoen 6
gadde 3, n. 19	room 4
gaffreye 3	saen, saene 4
ghebbe 3, n. 19	scherne 5
gherechtig 4	schocken 1
ghesellinne 6	schoppen, schoppelen 4
glad 6	schuyfelschappraeye 4
gorre 4	schuyffelaer 4
gortworm 3	selfstandichheyd 6
helm 3	sinnekens in een spel 4
hielte 4	sleutel, slotel 2
hoepeelbloeme 3	smrotser 4
honts 4	speeckvoghel 4
huberon 4	spotvoghel 4

stelle, stalle 6
stijgh 4
straete 3
suypen 2
swagher 3
swart 2
sweer 3
swert 2
talch, talgh 2, n. 6
teelman 4
telioorlecker 4
truffel 3
tuyn 1

unghers eyeren 3
venbesien 6
virsten 5
voetnaegel 6
vorsten 5
waeren 3
wielbrood 6
wielken 6
wijtingh 5
woer 3
wortel 3
zeylsteen 4